

СЛОВ'ЯНИ І РУСЬ НА ТРАНСКОНТИНЕНТАЛЬНИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ ШЛЯХАХ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ольга ЩОДРА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра давньої історії України та архівознавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: olgashchodra@gmail.com

Унаслідок арабських завоювань відбулися істотні зміни в географії міжнародних торговельних шляхів. Вони змістилися з басейну Середземного моря на північ і проходили через заселені слов'янами регіони Центрально-Східної Європи і Русь. Нова система водних і суходільних шляхів сполучала торговельними зв'язками європейський франкський Захід, слов'янське Балтійське Помор'я, Подунав'я і руський Схід континенту. З розвитком торгівлі з арабським Сходом сформувався і почав функціонувати Шлях із варяг у греки, який сполучав землі балтійських слов'ян-вагрів з Києвом і Константинополем. Він пролягав через торговельні центри поморських слов'ян на Балтиці, через Віслу, Західний Буг, Прип'ять, Дніпро і до Чорного моря співпадав з маршрутом трансконтинентальної магістралі між Європою і арабським Сходом, яка проходила далі на схід через Азовське море, Дон, Волгу і Каспій. Як вказують арабські автори, зі слов'янських земель і Русі на схід надходили головні товари арабського імпорту, зокрема хутра, мед, віск, франкські мечі. Найраніші і найбільші скарби арабських дирхемів, виявлені в землях балтійських слов'ян, що за складом подібні до скарбів на території Русі, також свідчать те, що головними контрагентами арабської торгівлі в Європі були слов'яни і Русь. Великий обсяг торговельних операцій руських торговців підтверджує поява в Русі в першій половині IX ст. монетного двору і початок карбування власної срібної монети. Про активну участь Руської держави в міжнародній торгівлі свідчить також будівництво мережі кам'яних фортець у верхів'ях Сіверського Дінця, Осколу і на Середньому та Нижньому Доні, які були не лише прикордонними форпостами Русі, а й торговельними станами.

Ключові слова: слов'яни, слов'янське Балтійське Помор'я, Русь, міжнародна торгівля, міжнародні торговельні шляхи, Шлях з варяг у греки, середньовічна трансконтинентальна магістраль

Міжнародна європейська торгівля і торговельні зв'язки з країнами арабського Сходу зіграли вагомую роль у становленні та розвитку ранньосередньовічних держав Центрально-Східної Європи. Їм, зокрема, завдячують своїм економічним піднесенням слов'янське балтійське Помор'я, держава Само, Велика Моравія і Русь. Сприятливі умови для центрально-східних регіонів континенту виникли у VIII–IX ст. внаслідок істотних змін у географії міжнародних торговельних магістралей, що відбулися під впливом арабських завоювань. Нові європейські маршрути трансконтинентальної магістралі між Європою та Азією змістилися на північ і проходили річковими системами Центрально-Східної і Східної Європи. Вони також сполучали північну, південну, західну і східну частини європейського

континенту. Важливу роль у прокладанні їхніх маршрутів відіграло велике розселення слов'ян, яке охопило половину континенту та навіть вийшло за його межі. Торговельні шляхи, що з'єднували північні і південні регіони Європи та європейські країни з арабським Сходом, пролягали через території, заселені спорідненими слов'янськими племенами (Славонії), що сприяло розвитку комунікацій і формуванню торговельної інфраструктури. Без них, як і без державного контролю над міжнародними магістралями, торгувати на таких відстанях була б неможливо.

Сприятлива для слов'ян ситуація у той час склалася не лише в Прибалтиці, південно-західне узбережжя якої заселяли слов'янські народи, а й у Причорномор'ї та Середземномор'ї, де до початку IX ст. під їхнім контролем опинилося морське узбережжя від Дніпра до Венеції. Колонізувавши південні райони Балканського півострова, Пелопонес і азійські провінції візантійської імперії, слов'яни відновили старі та збудували нові порти на східному узбережжі Середземного моря, тоді як його західне узбережжя заблокували араби. В цих умовах торгівля між Західною Європою та іншими регіонами континенту, а також трансконтинентальні торговельні зв'язки, були можливі лише за участі і посередництва слов'ян.

В історіографії давно розробляється версія, за якою перші торговельні шляхи у Центрально-Східній Європі проклали слов'яни, а не скандинави, як це прийнято вважати під впливом школи норманістів¹. Аргументами для неї є не лише інформація середньовічних писемних джерел, а й матеріали археологічних студій, зокрема, відкриття мережі слов'янських городищ і поселень у балтійському слов'янському Помор'ї, в межиріччі Лаби і Одри²; на території України – у Побужжі, на Буковині, в Прикарпатті і Закарпатті, у Середньому Подніпров'ї та

¹ Иван Забелин, *История русской жизни с древнейших времен. Ч.1. Изд. 2-е испр. и доп.* (Москва: Синодальная типография, 1908). 152; Артемий Арциховский, "Археологические данные по варяжскому вопросу". *Культура Древней Руси. Сборник статей.* (Москва: Наука, 1966), 40; Йоахим Херрман, "Полабские и ильменские славяне в раннесредневековой балтийской торговле". *Древняя Русь и славяне.* (Москва: Наука, 1978), 191–192; Александр Фомин, "Начало распространения куфических монет в районе Балтики" *Краткие сообщения института археологии.* 171. (1982), 19; Вячеслав Фомин, *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу.* (Москва: Русская панорама, 2005), 442.

²Joachim Herrman, *Die Slawen in Deutschland. Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neise vom 6. bis 12. Jahrhundert.* (Berlin: Akademie Verlag, 1985); Йоахим Херрман, "Ободриты, лютичи, руяне". *Славяне и скандинавы.* (Москва: Прогресс, 1986): 338–359.

³Любомир Михайлина, *Населення Верхнього Попруття VIII–X ст.* (Чернівці: Рута, 1997); Любомир Михайлина, *Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами.* (Київ: Інститут археології НАН, 2007); Борис Тимошук, *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.* (Київ: Наукова думка, 1976); Сергій Пеняк, *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст.* (Київ: Наукова думка, 1980); Олег Приходнюк, *Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI–IX ст.* (Київ: Наукова думка, 1980); Михайло Филипчук, *Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті.* (Львів: Астролябія, 2012); Александр Бондарь, "Укрепленные пункты на территории междуречья Днепра и нижнего течения Десны в конце IX–X в." *Древнейшие*

в Подонні³. Вони підтверджують інформацію західноєвропейських і арабських письменників про численні міста в землях слов'ян і Русі⁴. Красномовною є також назва Руси в скандинавських писемних пам'ятках – “Гардарікі” (країна укріплених городищ)⁵. На думку сучасних німецьких археологів, саме слов'яни заснували у VI–VII ст. перші міста в басейні Одри. Вони також були піонерами у прокладанні торговельних шляхів і у розвитку міжнародної торгівлі в Балтійському регіоні⁶.

У той час як поморські слов'яни домінували на Балтиці, Чорне море контролювали руси. За свідченнями державного чиновника Халіфату Ібн Хордадбега, в першій половині IX ст. торговельні каравани русів плавали Слов'янською рікою (як він називає Волгу) і Каспійським морем; висадившись на узбережжі Каспію, вони суходільними шляхами доходили до Багдада⁷. За інформацією Перського Аноніма, яка належить до першої третини IX ст., Дон у той час називався рікою Рус⁸. Ця назва підтверджує повідомлення Ібн Хордадбега про активне використання русами у той час водного шляху з Чорного до Каспійського морів. Після подорожі Ібн Фадлана на Волгу в X ст. і його повідомлень про руських торговців у волзькому Булгарі арабські письменники, зокрема, Ібн Хаукаль почали Волгу теж називати “рікою Русів”. На думку Віктора Крюкова, таке найменування свідчить про інтенсивність та значний обсяг зовнішньої торгівлі Руси у той час на Волзькому шляху⁹. Оскільки арабські

государства Восточной Европы. 2010 год. (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012): 300–328; Сергей Цветков, *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси* (Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр “БЛИЦ”), 83–84.

⁴ Адам Бременский, “Деяния епископов Гамбургской церкви”, *Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники. Перевод с латин. В. Трильмиха.* (Москва: СПСЛ “Русская панорама”, 2011), 15, 16, 22; Гельмольд, “Славянские хроники”, *Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники*, 57; *Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii.* Андрей Назаренко, “Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. Тексты, пер., коммент” (Москва: Наука, 1993), 7–8; Ал-Масуди, “Золотые луга”. Авраам Гаркави, *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца X века по Р. Х)*, (Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1871), 125; Ибн Ийас, “Аромат цветов из диковинок округов”, *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. 3.* (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009), 63–64.

⁵ Елена Мельникова, *Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий* (Москва: Восточная литература, 2001), 70–74.

⁶ Див.: Херрман, Ободриты, лютичи, руяне. 345–346.; Joachim Herrman, *Zwischen Hradtschin und Vineta.* (Leipzig, Jena, Berlin: Urania Verlag, 1971), 8.

⁷ Ибн-Хордадбех. *Книга путей и государств.* Пер. с арабского, комментарий, исследование Н. Велихановой. (Баку: Элм, 1986), 39; Гаркави. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*, 55.

⁸ Андрей Новосельцев “Худуд ал-алам” как источник о странах и городах Восточной Европы. *Древнейшие государства Восточной Европы.* 1998. (Москва: Изд-во восточной литературы, 2000), 380–399.

⁹ Віктор Крюков. *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст. про етноісторичні процеси на території України.* Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. іст. наук. (Київ, 2010), 13.

письменники часто називали річки і моря іменами народів, які жили на їх узбережжі, гідронім “Руська ріка”, може також вказувати на те, що руси населяли землі Подоння і певний час могли контролювати частину узбережжя Волги (наприклад, в районі Волго-Донського волоку).

Про вагому роль русів у чорноморській торгівлі повідомляє один із найбільш поінформованих арабських письменників аль-Масуді (п. п. X ст.), який побував в Іспанії, у Візантії, на Каспії і у прилеглих до нього країнах, де особисто збирав інформацію про південні регіони Східної Європи. Він пише про безроздільне панування русів на Чорному морі, яке він називає “морем русів” і наголошує, що “немає на ньому нікого іншого, руси живуть на одному з його берегів. Вони – великий народ”¹⁰. Аль-Масуді вважав русів і слов’ян єдиним народом і вказував на спільність їхніх вірувань, поховального обряду та правових норм життя¹¹. Сучасник аль-Масуді хозарський цар Йосиф у листі до міністра Кордовського халіфату Хасдая ібн Шуфрута також згадує про русів як численний і сильний народ Східної Європи. Наголошуючи важливу роль своєї держави в захисті халіфату, він вказує на них як на головну загрозу для арабських володінь у Передній Азії. “Я веду з ними наполегливу війну, – пише Йосиф, – якщо б я залишив їх (в спокої), вони б знищили усю країну ізмаїльтян до Багдада”¹². Припускаючи, що хозарський цар міг дещо перебільшувати загрозу з боку русів, щоб підкреслити важливу захисну роль Хозарії, той факт, що саме їх він виокремлює з поміж інших народів східноєвропейського регіону є досить красномовний. Хозарський правитель вказує, що свої походи руси здійснювали на кораблях. Тим самим він підтверджує інформацію аль-Масуді і Ібн Хордадбега про морські походи русів. Домінування русів на Чорному морі мало бути тривалим, оскільки назва “Руське море” закріпилася за ним надовго. Саме так воно позначене на карті сицилійського географа Ідрісі, складеній в середині XII ст. І це не єдиний топонім у Північному Причорномор’ї, пов’язаний з русами: на карті Ідрісі Керченська протока названа Руською рікою, а місто, розташоване на її узбережжі, називалося Русія (тепер Керч)¹³.

Опонуючи версії про існування регіональної Чорноморської Руси, сучасні дослідники вважають, що вже на початку IX ст. Русь охоплювала своїм впливом величезну територію і контролювала головні річкові артерії Східної Європи¹⁴, а,

¹⁰ Ал-Масуді, “Золотые копи и россыпи самоцветов”, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009), том 3, 114.

¹¹ Крюков. *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст.*, 22.

¹² Павел Коковцев. *Еврейско-хазарская переписка в X веке*. (Ленинград: Типография АН СССР, 1932), 103.

¹³ Ал-Идриси, “Отрада страстно желающего пересечь землю”, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, том 3. 130, 135; Борис Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* (Москва: Наука, 1982), 221–222.

¹⁴ Цветков. *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*. 121; Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* 51.

отже, й торговельні шляхи, що єднали Західну Європу з Візантією і арабським світом. Вони спростовують версію норманської теорії, яка традиційно пов'язує утворення та піднесення Русі з діяльністю норманів у Східній Європі і вбачає у русах винятково скандинавів. Згідно з норманською теорією походження Русі, скандинави були також організаторами торгівлі з арабським Сходом.

Опонуючи прихильникам норманської теорії, Б. Рыбаков наголошував, що Русь випередила скандинавів у прокладанні шляхів на Схід¹⁵. Ні в писемних, ні в археологічних джерелах немає доказів їх торговельної активності у VIII–X ст., так само відсутні будь-які докази скандинавського походження русів¹⁶. У той самий час ранньосередньовічні автори неодноразово вказують на спорідненість слов'ян і русів. Окрім творів арабських письменників, руси-слов'яни згадуються у Раффельштеттенському митному статуті (904/6 р.), в одному з пунктів якого йде мова про “слов'ян, які виряджалися торгувати від Русі або від чехів” у баварське Подунав'я¹⁷. Складений на початку X ст., статут покликається на торговельні правила, які існували до 876 р.¹⁸, тобто, вже в IX ст. слов'янські руські купці були добре відомими торговцями в Баварії. На думку Олександра Назаренка, вони прибували із Середнього Подніпров'я і або були етнічними слов'янами, або розмовляли слов'янською мовою, яка в ранньому середньовіччі була *lingua franka*, тобто мовою міжнародного спілкування. Поділяючи погляди прихильників норманської теорії, О. Назаренко все ж припускає, що руськими купцями могли бути скандинави, які швидко асимілювалися і перейшли на слов'янську мову¹⁹. Але тоді виникає запитання: чому руси (якщо вони були скандинавами) говорили слов'янською мовою в Баварії, адже там їм можна було б порозумітися німецькою. Припущення О. Назаренка, а також інших сучасних дослідників²⁰ про швидку асиміляцію скандинавів, якою вони також пояснюють відсутність помітних германських впливів на слов'янську мову, передбачає незначну чисельність прибульців. А це суперечить інформації арабських джерел про русів як великий, тобто, численний

¹⁵ Борис Рыбаков. Новая концепция предистории Киевской Руси. Тезисы. *История СССР*. 6. (1981), 54.

¹⁶ Див.: Ольга Щодра, “Між норманізмом і антинорманізмом: дискусія про походження Русі у світлі писемних джерел”, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 19–20. (2018–2019): 115–139; Ольга Щодра, “Між норманізмом і антинорманізмом: дискусія про походження Русі у світлі археологічних джерел”, *Вісник Львівського університету Серія історична. Спеціальний випуск. Читати, писати, говорити. Зб. наук. праць на пошану проф. Романа Шуста*. (2019): 709–727.

¹⁷ Раффельштеттенский таможенный устав (904/6 г.) Перевод и комментарий Назаренко А. В. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Т. IV. (Москва Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010). том 4, 33.

¹⁸ Василий Васильевский, “Древняя торговля Киева с Регенсбургом”, *Журнал Министерства Народного Просвещения*. CCLVII (июль 1888), 121.

¹⁹ Раффельштеттенский таможенный устав 904/6 г., 33, прим. 12.

²⁰ Иоахим Херрман., “Славяне и скандинавы в ранней истории Балтийского региона”, *Славяне и скандинавы*. (Москва: Прогресс, 1986), 51.

народ. Той факт, що у ранньому середньовіччі слов'янська мова була мовою міжнародного спілкування і активно використовувалася в різноетнічному купецькому середовищі є доказом торговельної активності слов'ян та їх вагомій ролі в європейській і трансконтинентальній торгівлі.

З-поміж ранніх арабських повідомлень про русів-слов'ян на особливу увагу заслугове «Книга шляхів і країн» державного службовця халіфату Ібн Хордадбега. Він був управителем області Джабел, через яку проходив торговельний шлях Рей–Багдад, а, отже, писав не з чужих слів, будучи очевидцем описуваних подій, зокрема торговельних експедицій русів. Він мав доступ до державних архівів і у своїй праці використав офіційні документи халіфату. Ібн Хордадбех відзначав: «Якщо говорити про купців ар–Рус – то це один із різновидів слов'ян. Вони плавають морем Джурджан (Каспійським – *О. Ш.*) і висаджуються на будь-якому його березі. Іноді вони везуть товари до Багдаду на верблюдах. Перекладачі в них – слов'яни, слуги – євнухи»²¹. Вказівка Ібн Хордадбега, що руси висаджуються на будь-якому березі Каспійського моря, свідчить, що вони торгували з багатьма прикаспійськими областями. Їх вагому роль у східній торгівлі в першій половині IX ст. підтверджує добре освоєний торговельний маршрут, який проходив пониззями Дону, Волги і Каспійським морем²². За даними аль-Масуді, на початку X ст. (а, можливо, що й раніше – *О. Ш.*) руські купці заснували свою факторію в Ітілі. Разом з іншими чужоземними торговцями вони склали більшість населення східної торговельної частини столиці Хозарії і навіть мали свого суддю²³.

Ібн Хордадбех повідомляє про руський експорт хутра і мечів до Візантії і руський транзит через Хозарію до арабських країн. Його інформація про сплату руськими купцями митної десятини візантійському імператорові і хозарському правителю вказує на організований характер міжнародної торгівлі та активну участь держав в облаштуванні торговельних шляхів, на яких діяли державні митниці.

Інформацію Ібн Хордадбега про руський експорт товарів Волзько-Каспійським шляхом до Багдада підтверджують Ібн Хаукаль і Істархі. Так, за інформацією Ібн Хаукаля, Київ був головним постачальником хутра в країні арабського Сходу. З Русі також експортували кольчуги, мед і воскові свічки²⁴. За свідченням арабських авторів, через волзькі торговельні центри товари

²¹ Ібн Хордадбех. *Книга путей и стран*, 39.

²² Коновалова Ирина. *Пути сообщения в Восточной Европе по данным средневековых арабо-персидских авторов. Древние государства Восточной Европы*. 1998 год. (Москва: Изд-во восточной литературы, 2000), 128.

²³ Крюков. *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст. про етноісторичні процеси на території України*, 13.

²⁴ Там само, 12.

²⁵ Там само, 13.

руського експорту доставлялися також на середньоазійські ринки, зокрема, до Хорезма²⁵.

На думку дослідників, Ібн Хордадбег описує торговельні маршрути руських купців до Багдада і Візантії вже в першій редакції свого твору, яка датується 846–847 рр., а його інформація характеризує ситуацію, що склалася кількома десятиліттями раніше. Тобто, в арабському світі про руських торговців знали вже в перші десятиліття IX ст., на півстоліття раніше від літописного прикликання варягів (862 р.), від якого прихильники норманської теорії починають відлік історії Русі.

Не витримує критичного аналізу і твердження норманістів про скандинавів, як організаторів східної і русько-візантійської торгівлі. Вони, нібито, проклали Шлях з варяг у греки, який сполучав Скандинавію з Грецією. Його традиційний маршрут річковими системами Північно-Східної Європи: по Неві – Волхову – Ловаті – Дніпрі (як він описаний у ПВЛ) або по Західній Двіні – Дніпру неодноразово аргументовано критикований²⁶. Опоненти норманістів вказують, що великий відтинок першого маршруту шляху протяжністю три тисячі кілометрів, як і другого (на третину коротшого) мав би проходити водними шляхами зі складною навігацією і через малозаселені землі східноєвропейської Півночі, де у той час не існувало необхідної мережі комунікацій, зокрема системи волоків і поселень. Через посушливість клімату у VIII–X ст., мілководність річок та численні пороги, що перетинали їх русло, пройти цими водними шляхами у ранньому середньовіччі було практично неможливо, що неодноразово доводили сучасні наукові експедиції²⁷. До того ж з'ясувалося, що у той час скандинави не знали цих водних комунікацій. Наприклад, Двінський шлях готландські купці відкрили лише в середині XII ст.²⁸

До XI ст. скандинавські джерела, зокрема саги, не містять також жодної інформації про Дніпровський відтин Шляху з варяг у греки. На думку Петра Толочка, в IX ст. Дніпровським водним шляхом ходили тільки руські купці²⁹. Такої ж думки Валентин Седов, який вказує, що до останніх десятиліть IX ст. торгівля скандинавів у Східній Європі обмежувалася Ладогою³⁰. Зважаючи на факти, сучасні прихильники норманської теорії визнають, що нормани познайо-

²⁶ Сергей Берштейн-Коган, “Путь из варяг в греки”. *Вопросы географии*. 20. (1950), 239–270; Юрий Звягин, *Великий путь из варяг в греки*. (Москва: Вече, 2009); Цветков. *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*; Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, 50.

²⁷ Докладніше див.: Ольга Щодра, *Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі. Передумови і початки формування імперії русів*. (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021), 125–131.

²⁸ Фомин. *Варяги и варяжская Русь*, 451.

²⁹ Петр Толочко, “Русь изначальная”. *Археология*. 1. (2003), 102–103.

³⁰ Валентин Седов, “О русах и русском каганате IX в. (В связи со статьей К. Цукермана “Два этапа формирования Древнерусского государства”)”. *Славяноведение*. 2. (2003), 7–8, 11.

³¹ Глеб Лебедев, *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. (Ленинград: Издательство Ленинградского у-та, 1985), 198.

милися з Шляхом з варяг у греки лише тоді, коли він уже сформувався як центральна державна магістраль і склалася його топонімічна номенклатура³¹. Вони сумніваються в торговельному лідерстві скандинавів у IX–X ст. і водночас відзначають торговельну активність слов'ян у той час³².

Як свідчать скандинавські писемні джерела, регулярні поїздки скандинавів у Середнє Подніпров'я почалися лише наприкінці X ст.³³. З того часу у їхніх повідомленнях з'являються перші згадки про східноєвропейські країни і народи, зокрема про перших відомих їм руських правителів Володимира Великого і Ярослава Мудрого³⁴. За нумізматичними джерелами русько-скандинавські відносини фіксуються ще пізніше – у другій чверті XI ст. Саме цим періодом датуються руські скарби, де вперше в невеликій кількості з'являються данські, шведські і норвезькі монети, хоча їх карбування почалося наприкінці X ст.³⁵ Ще пізніше – в середині XI ст. – вихідці зі Скандинавії з'явилися у Візантії³⁶, а тому вони ніяк не могли бути інформаторами Костянтина Багрянородного (помер у 959 році) про Дніпровський шлях і про руські назви дніпровських порогів.

Аргументовано спростовуючи скандинавську версію Шляху з варяг у греки, сучасні дослідники випускають з поля зору слов'ян балтійського Помор'я, економічне піднесення і торговельна активність яких були, на наш погляд, вагомим чинником формування і функціонування Шляху³⁷. Аргументом для слов'янської версії Шляху є й той факт, що до XVIII ст. варягами європейські автори називали винятково балтійських слов'ян – вихідців з області Вагрія³⁸. У середньовічних німецьких хроніках вони відомі під іменами “Waaris”, “Waigri”,

³² Анатолий Кирпичников. “Ладога VIII–XIII вв.” *Славяно-русские древности. Вып. 1. Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблем.* (Ленинград: Издательство ЛГУ, 1988), 50–51; Анатолий Кирпичников, “О начальном этапе международной торговли в Восточной Европе в период раннего средневековья (по монетным находкам в Старой Ладоге)”. *Международные связи, торговые пути и города Среднего Поволжья IX–XII веков.* (Казань: Мастер Лайн, 1999), 113.

³³ Фомин. *Варяги и варяжская Русь*, 283;

³⁴ Елена Мельникова, Галина Глазырина, Татьяна Джаксон, “Древнескандинавские письменные источники по истории европейского региона ССС”. *Вопросы истории.* 10. (1985), 51–52; Татьяна Джаксон, “Русь глазами средневековых скандинавов” *Мир истории.* 4/5. (2002), 51.

³⁵ Всеволод Потин, “Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (X–XII вв.)”, *Исторические связи Скандинавии и России.* (Ленинград: Наука, 1970), 78.

³⁶ Василий Васильевский, “Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе X и XII вв.” *Васильевский В. Г. Труды. Т. 1.* (СПб: Изд. Имп. Акад. Наук, 1908), 318.

³⁷ Ольга Щодра. “Эпоха слов'ян на Балтиці: економічне піднесення слов'янського Помор'я у ранньому середньовіччі”. *Проблеми слов'янознавства.* 68. (2019), 9–28.

³⁸ Див.: *Записки о Московии Барона Герберштейна.* (С.-Петербург: Типография Безобразова и комп., 1866), 10; *Kronika Polska, Litewska, Zmodska i wszystkiej Rusi Macieja Strujkowskiego.* (Warszawa: Nak.G.L. Gluksverga, 1846). t. 1. 113. Електронна бібліотека. Режим доступу: <https://books.google.com/.../Kronika Polska Litewska Zmodska I wszy. htm>

³⁹ Див.: Андрей Пауль, *Балтийские славяне. От Рерики до Старигарда* (Москва: Книжный мир, 2016), 14–15. Режим доступу: bveread.ec/read_book.php?id=54222&p=1.

“Wagiri”³⁹. Скандинавська версія походження варягів почала утверджуватися в історіографії лише у XVIII ст. після виходу праць Готліба-Зігфріда Баєра, у яких один із засновників норманізму в руслі своєї теорії бездоказово стверджував, що під варягами треба розуміти норманів, тобто, скандинавів⁴⁰.

Шлях з варяг у греки починався у Вісмарській затоці, у торговельному центрі вагрів Старігарді і йшов через міста балтійських слов'ян, зокрема, Ростов, Любіцу, Волин, через торговельні центри на острові Руяна (нім. Рюген). Його північний відтинок, що формувався у слов'янському Помор'ї і проходив через Балтику і Віслу, повторював маршрут Бурштинового шляху⁴¹, відомого ще від античних і навіть раніших часів. Далі на південь і схід до – Дніпра і Києва – він пролягав через Західний Буг і Прип'ять. Постійні контакти Побужжя з Балтикою простежуються до 1018 р., коли цей шлях заблокував польський король Болеслав I⁴².

Треба брати до уваги той факт, що німецькі середньовічні автори під Грецією розуміли не лише Східну Римську Імперію, а й Русь, що прийняла християнство грецького обряду. Наприклад, Адам Бременський називає Київ “найпрекраснішою окрасою Греції”⁴³. Арабські письменники так само називали слов'ян грецького віросповідання румійцями. А тому, логічно припустити, що Шляхом з варяг у греки міг бути не лише шлях, що сполучав балтійських слов'ян з Константинополем, а й шлях з балтійського слов'янського Помор'я до Києва.

Слов'янське Помор'я сполучав з Києвом і Константинополем ще один водний шлях – Одерський. Він пролягав через Моравські ворота до Середнього Подунав'я і далі – на схід і південь до Києва і Константинополя. Цей шлях також був частиною трансконтинентальної магістралі, що з'єднувала східні і західні провінції халіфату⁴⁴. Обидва шляхи пролягали через слов'янські регіони Центрально–Східної Європи. Вони стимулювали заснування на своїх маршрутах мережі поселень і ранніх слов'янських міст, зокрема, в районах Побужжя і українського Прикарпаття.

Головними агентами в торгівлі з Візантією і арабським Сходом були слов'яни і руси. В історіографії висловлено думку, що арабські торговці навряд чи бували на заході дальше Києва та й у Києві їх перебування було радше винятком⁴⁵. Проте певні докази, що араби перебували не лише у Середньому Подніпров'ї, а й на Правобережжі існують. Так, за свідченнями аль-Масуді,

⁴⁰ Готліб-Зігфрід Байер, “Сочинение о варягах”, пер. с нем. К. Кондратовича. *Записки Императорской Академии наук*. Т. 4. (СПб: Императорская Академия наук, 1767, июль).

⁴¹ Маршрути Бурштинового шляху проходили через Віслу, Буг і Дністер або через Віслу, Сян і Дністер (Леонтій Войтович, “Галицька земля і Візантія у XI – XIV ст.”. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. (2011), XIV–XV. 37–60.

⁴² Юрій Диба, “Словенська” та “Лехітська” групи слов'ян у переліках народів Повісті вренних літ й проблема початків Русі”. *Хроніки Лодомерії*. Вип. I. (2016), 78.

⁴³ Адам Бременський. *Деяння архієпископов Гамбургської церкви*, 16.

⁴⁴ Херрман. *Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона*, 62–63.

⁴⁵ Леонтій Войтович. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ukrainensis*. Т. 2. (Харьков: Майдан, 2013), 78.

мусульманські торговці дуже прагнули потрапити до Києва і у першій половині X ст. (а, ймовірно, що й раніше – *О. Ш.*) уже освоїли шлях до нього через Азовське і Чорне моря⁴⁶. Сучасні дослідження дають підстави вважати, що вони перебували також у районі Західного Побужжя, де залишили по собі сліди у вигляді низки топонімів в околиці села Йосипівка (Буський район Львівської області)⁴⁷. Правда, цими торговцями могли бути й араби з західних еміратів халіфату. Знайдений в Йосипівці скарб VIII–IX ст., що налічував близько п'яти тисяч арабських дирхемів, і археологічний матеріал з околиць села свідчать, що через Побужжя проходив суходільний торговельний шлях, який був частиною міжнародної транзитної магістралі між Західною Європою і Сходом і міг перетинатися з бузьким водним шляхом⁴⁸.

Доказом того, що землями хорватів проходили міжнародні водні і суходільні шляхи є десятки ранньосередньовічних городищ на хорватському Прикарпатті і Закарпатті. Серед них справжні городища-гіганти Стільсько і Пліснесько, які не мають аналогів у Східній та Центрально-Східній Європі. Засноване в VII ст. на вододілі між басейнами Дністра, Західного Бугу і Прип'яті, Пліснеське городище у IX ст. мало площу 160 га, а разом з поховальним комплексом – 400 га⁴⁹ (для порівняння: торговельний скандинавський центр Бірка – 12, 5 га). До X ст. через городище проходив найкоротший шлях з Києва до Моравії і Баварії. Археологічний матеріал Пліснеська уже зараз містить велику кількість унікальних пам'яток, зокрема золотих і срібних речей, що дозволяють зробити попередні висновки про розвиток ремесла і вагому роль Пліснеська у транзитній торгівлі між арабським Сходом, Руссю, Великою Моравією і слов'янським Помор'ям⁵⁰. Осередками торговельного транзиту між арабським Сходом і Великоморавською державою були також Перемишль, Тустань і Хуст, на території яких знайдені арабські дирхеми⁵¹.

Шляхом з варяг у греки поморські слов'яни добралися до Києва, де обмінювали свої товари на арабське срібло, і до Константинополя. Припускають, що інформатором Костянтина Багрянородного про Дніпровські пороги міг бути

⁴⁶ Крюков. *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст.* 13, 22.

⁴⁷ *Бербері в Наддніпрянщині: професор Тищенко відкриває нові сторінки історії України.* Електронний ресурс. Режим доступу <https://www.unian.ua/society/343292-berberi-v-naddnipyrianshini-profesor-tischenko-vidkrivae-novi-storinki-istoriji-ukrajini.html>

⁴⁸ Юрій Гудима, “З історії археологічних досліджень північних схилів Вороняків у районі Олеська”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.* Вип. 3. (2000), 278–282; Юрій Гудима, “Галицько-волинське пограниччя у матеріалах і публікаціях про село Йосипівку Буського району Львівської області”. *Вісник Львівського університету Серія історична. Спеціальний випуск. Читати, писати, говорити.* Зб. наук. праць на пошану проф. Романа Шуста. 198–210.

⁴⁹ Войтович. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. 111.

⁵⁰ Там само, 113.

⁵¹ Там само.

⁵² Степан Гедеонов, *Варяги и Русь. Исторические исследования.* Ч.II. (СПб.: Тип. Императорской академии Наук, 1876), 365–368.

поморський слов'янин, про що свідчить двічі вжите імператором у його праці “Про управління імперією” слово “прах”, а не руське “поріг”⁵².

Участь балтійських слов'ян у східній торгівлі підтверджують нумізматичні джерела. Вони спростовують твердження про провідну роль скандинавів у європейській торгівлі з арабським Сходом і свідчать, що її організаторами у балтійському регіоні були не скандинави, а слов'яни. Так, на території поморських слов'ян знайдені найбільш ранні на Балтиці скарби арабських дирхем, що датуються серединою VIII ст., тоді як найдавніші знахідки на Готланді датуються серединою IX ст., а на материковій Швеції – другою половиною IX ст.⁵³ Тобто, майже сто років скандинави не брали участі в східній торгівлі. Та й у другій половині IX ст. арабське срібло надходило до Скандинавії здебільшого від слов'янських і фінських народів балтійського Помор'я⁵⁴. За визнанням англійського історика П. Соєра, у VIII–IX ст., коли активно розвивалася європейсько-арабська торгівля, скандинави не мали чим торгувати зі Сходом⁵⁵. Арабські джерела свідчать, що усі необхідні товари у східні країни постачали слов'яни і руси, через землі яких, а також через Волзьку Болгарію і Хозарію пролягали головні торговельні шляхи, що сполучали азійські та європейські ринки. Як вказує Ібн Хаукаль: “все, що вивозиться з їх країни (Хозарії), привозиться з країни Русів і Булгар”⁵⁶.

Важливою перевальною базою руського експорту на арабський Схід було місто Булгар на Середній Волзі. Ібн Хаукаль називає його гаванню Русі⁵⁷. Інший арабський автор X ст. аль-Мукаддасі наводить детальний перелік товарів руського експорту: “(хутра) соболя, білки, горностає, куниця, лисиця, бобрів, зайців... віск, стріли, велику рибу, високі шапки, риб'ячий клей, риб'ячі зуби (ікла моржа – О. Щ.), бурштин, мед, горіхи, соколи, мечі, кольчуги, березу, рабів, овець, велику рогату худобу – усе це (везуть) із Булгара”⁵⁸. У VIII–IX ст. через торговельні центри південнобалтійських слов'ян до Русі, а з неї – до Булгара і

⁵³ Потин. Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (X–XII вв.). 66; Вячеслав Потин, *Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк.* (Ленинград: Советский художник, 1968). 61–64, 66, 72, прим.42; Владислав Кропоткин, “О топографии кладов куфических монет IX в. в Восточной Европе”. *Древняя Русь и славяне.* (Москва: Наука, 1978), 113, 115; Анатолий. Кирпичников. “Великий Волжский путь, его историческое и международное значение”. *Великий Волжский путь. Материалы круглого стола и международного научного семинара.* (Казань: Мастер-Лайн, 2001), 23; Анатолий. Кирпичников, “Великий Волжский путь”. *Родина.* (2002), 11–12. 63. Александр Фомин, “Начало распространения куфических монет в районе Балтики”, 19.

⁵⁴ Див.: Херрман. Славяне и норманы. 123, прим. Елены Мельниковой.

⁵⁵ Соєр. Епоха викінгов, 4.

⁵⁶ Гаркави. Сказания мусульманських писателів о славянах и русских, 219.

⁵⁷ Там само, 218.

⁵⁸ Ал-Мукаддасі. Лучшее разделение для познания климатов. *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. 3,* 95–96.

⁵⁹ Див.: Щодра. Між норманізмом і антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі археологічних джерел, 724–726.

далі на арабський Схід, потрапляла не лише продукція морського і мисливського промислів, а й такий відносно рідкісний товар, як каролінзькі мечі⁵⁹. Роль центрів слов'янського Помор'я як посередників у міжнародній торгівлі франків зростає від середини IX ст., коли піратські походи данів унеможливили франкську торгівлю через Північне море⁶⁰.

Повідомлення арабських авторів окреслюють обширну географію континентальної торгівлі слов'ян і русів. Так, за інформацією Ібн Хаукаля (X ст.), руси доставляли хутра в іспанську Андалузю, куди вони потрапляли через чорноморську протоку, Егейське і Середземне моря⁶¹. Про походи русів у торговельних справах “в країну Андалузю, Рим, Візантію і Хозарію” повідомляє також аль-Масуді⁶². Торговельні зв'язки з Андалузією підтверджують арабські монети західного андалузського карбування, виявлені у скарбах, слов'янського Помор'я⁶³, куди вони могли потрапити з Русі.

Головним східним імпортом, який доставлявся в Русь, була арабська срібна монета, що забезпечувала потреби внутрішньої і зовнішньої торгівлі, та ремесла⁶⁴. З Русі арабське срібло у великій кількості поступало до південнобалтійських слов'ян і фінських племен. У слов'янське Помор'я потрапляли також рідкісні предмети китайського, індійського та іранського виробництва. Номенклатура 25 раних скарбів на території Русі, датованих кінцем VIII – першою третиною IX ст., і номенклатура синхронних скарбів Помор'я є подібна, тоді як номенклатура раних скандинавських, зокрема, готландських скарбів відрізняється від скарбів слов'янського Помор'я і Русі великим відсотком англійських денаріїв. Це дало дослідникам ще один аргумент для висновку, що головними партнерами русів в балтійській торгівлі були поморські слов'яни⁶⁵. На думку Валентина Яніна, торговельні зв'язки між південнобалтійськими і східними слов'янами здійснювалися безпосередньо і були “по суті внутрішньослов'янськими зв'язками, які розвивалися без помітної участі скандинавів”⁶⁶.

Про масштаби руської торгівлі в першій половині IX ст., яку вже не задовольняв арабський імпорт срібла, свідчить початок карбування власної монети. Виявлена у скарбах срібла в Подонні, вона наслідувала арабські

⁶⁰ Сойер Питер. *Епоха викингів*. (СПБ: Евразия, 2006), 16.

⁶¹ Вольф Бейліс, “Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиса (Xв.)”. *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*. Вып. 2. (Москва: Наука, 1969), 308.

⁶² Гаркави. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*, 131.

⁶³ Херрман. *Ободриты, лютичи, руяне*, 352–353.

⁶⁴ Всеволод Потин. Русско-скандинавские связи IX–XII вв. по нумизматическим данным, 66; Валентин Янин, *Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период*. (Москва: Изд-во Московского у-та, 1956), 87–90.

⁶⁵ Див.: Потин. *Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк*. 61–64; 66, 71, прим. 42.

⁶⁶ Янин. *Денежно-весовые системы русского средневековья*, 89.

дирхеми. В Девицькому скарбі (Воронезька губернія), який налічував 299 монет, монети руського карбування (86) склали четверту частину. Найпізніша з них датується 837–838 рр.⁶⁷. Руські “дирхеми” виготовлялися з якіснішого срібла і мали більшу вагу, ніж арабські. На монетах був особливий рунічний напис (як вказує російська дослідниця Олена Галкіна, це були не скандинавські руни), і знак, що нагадував тризуб Рюриковичів. Отже, ця символіка з’явилася на монетах руського карбування за кілька десятиліть до так званого прикликання Рюрика з братами і не пов’язана зі скандинавами. Срібна монета власного карбування свідчить, що вже на початку IX ст. в Русі існував монетний двір. Численні скарби Подоння дають аргументи для висновку, що “на півдні Східно-Європейської рівнини в IX ст. провідна роль в поширенні східних монет і, очевидно, в торговельних операціях з країнами Сходу, належала Руському каганату”⁶⁸, що він у той час був “самостійною торговельною державою, через яку проходила самостійна магістраль”⁶⁹.

Окрім археологічних та нумізматичних джерел, існують і писемні докази контактів слов’янського Помор’я з слов’янським Середнім Подніпров’ям. Про них в середині X ст. повідомляє єврейський купець із Кордови Ібрагім ібн-Якуб. За його інформацією товари поморських слов’ян “доходять морем і сушею до русів і до Константинополя”⁷⁰.

Водний маршрут трансконтинентальної магістралі до Чорного моря співпадав з маршрутом Шляху з варяг у греки. Далі він пролягав через Чорне і Азовське моря, Дон і Волгу. Трансконтинентальна магістраль почала діяти вже у VIII ст., про що свідчать скарби арабських дирхем у слов’янському балтійському Помор’ї, а найінтенсивніше функціонувала в IX–X ст. На початку XI ст. внаслідок німецької експансії в землі поморських слов’ян і ослаблення халіфату східний шлях і східна торгівля втрачають своє значення. На відміну від східного шляху Шлях з варяг у греки і торгівля з Руссю продовжували відігравати вагомий роль в економіці південнобалтійських міст в XI і навіть у XII ст., коли балтійські магістралі опанувала німецька Ганза. Так, після припинення торгівлі німецького Шлезвіга з Руссю в середині XII ст. місто занепадає⁷¹.

Окрім водної магістралі, з Києва до волзького Булгара вів також суходільний торговельний шлях. Його маршрут позначений кам’яними городищами у верхів’ях Сіверського Дінця, Оскола і на Середньому Доні. В історіографії усталилася думка, що їх збудували хозари для захисту від русів⁷². Однак правдоподібною

⁶⁷ Галкіна Елена. *Тайны Русского каганата*. (Москва: Вече, 2002), 223–224.

⁶⁸ Валентин Седов, *Древнерусская народность: Историко-археологические исследования*. (Москва, 1999), 75.

⁶⁹ Галкіна. *Тайны Русского каганата*, 221.

⁷⁰ Ибрагим ибн Йа’куб, “Книга путей и стран”. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Т. 3, 80.

⁷¹ Иван Лебедев, *Последняя борьба балтийских славян против онемечения*. Ч. 2. (Москва: Университетская тип. (Катков и К), 1876), 175.

⁷² Седов. *Древнерусская народность*, 70.

є версія, що ці фортеці були збудовані русами, оскільки хозари будували б укріплення не на правому, а на лівому березі Дону, щоб ріка була додатковим захисним рубежем⁷³. Окрім того, будівельна техніка цих фортець істотно відрізняється від техніки спорудження хозарського Саркела. Численні кам'яні фортеці (лише на Сіверському Дінці збереглися руїни 11-ти) вказують, що в першій третині IX ст. лісостепова і степова зони Лівобережжя до Дону входили до складу Руси.

Версію про руське походження кам'яних замків також підтверджує інформація арабського географа Ідрісі. За його даними, кордон Русі починався на півшляху між Булгаром і Києвом. Шлях з Києва до Булгара він вимірює не в милях і днях, як віддаль від Булгара до Ітиля, а в поштових станціях (манзилях). Це свідчить, що на Лівобережжі існувала система комунікацій, до якої, очевидно, і входили кам'яні фортеці, які одночасно були мережею поштових і торговельних станцій. За даними Ідрісі, від Києва до Булгара було 20 станцій⁷⁴. Дослідники відзначають добру облаштованість руської частини суходільної магістралі, численні городки на її маршруті, розташовані на схід від Києва⁷⁵. Їх розвинута мережа свідчить про активну участь Руської держави в облаштуванні торговельного шляху і розвитку східної торгівлі. Археологічні і нумізматичні джерела дають підстави для висновку, що суходільний шлях з Києва до Булгара функціонував уже в першій третині IX ст.

Отже, писемні та археологічні джерела переконливо свідчать: головну роль у ранньосередньовічній трансконтинентальній торгівлі відігравали слов'яни і руси. Саме вони освоювали і прокладали водні і суходільні маршрути, що вели з Балтики до Середнього Подніпров'я і країн арабського Сходу та виступали посередниками у торгівлі між Північною і Західною Європою і країнами арабського халіфату.

SLAVS AND RUSSIA ON TRANSCONTINENTAL TRADE ROUTES IN EARLY MIDDLE AGES

Olga SHCHODRA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of History of Ukraine and Archive Study
Universytetska str. 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: olgashchodra@gmail.com

As a result of the Arab conquests, there were significant changes in the geography of international trade routes. They shifted from the Mediterranean basin to the north and passed through the Slavic-

⁷³ Цветков. *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*, 83–84.

⁷⁴ Див.: Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества*, 229.

⁷⁵ Там само, 229–233.

populated regions of Central and Eastern Europe and Ruthenia. The new system of water and land routes connected the European Frankish West, the Slavic Baltic Pomerania, the Danube and the Ruthenian East of the continent. With the development of trade with the Arab East, the Way from the Vikings to the Greeks was formed and began to function, connecting the lands of the Baltic Wagri Slavs with Kyiv and Constantinople. It ran through the trade centers of the Pomeranian Slavs in the Baltic, across the Vistula, Western Bug, Pripyat, Dnieper and to the Black Sea coincided with the route of the transcontinental highway between Europe and the Arab East, which passed further east through the Sea of Azov, Don, Volga and the Caspian Sea. According to Arab authors, the main goods of Arab imports, including fur, honey, wax, and Frankish swords, came to the east from the Slavic lands and Ruthenia. The earliest and largest treasures of Arab dirhams, found in the lands of the Baltic Slavs, also indicate that the main counterparts of Arab trade in Europe were the Slavs and Ruthenia. The active participation of Ruthenian state in international trade is also evidenced by the construction of a network of stone fortresses in the upper Seversky Donets, Oskol and the Middle and Lower Don, which were not only border outposts of Ruthenia, but also trading posts.

Keywords: Slavs, Slavic Baltic Pomerania, Ruthenia, international trade, international trade routes, The way from the Vikings to the Greeks, the medieval transcontinental trade way.

REFERENCES

- Al-Idrisi. "Otrada strastno zhelayushchieho pieriesiech ziemlyu". *Drevniaya Rus v svieite zarubiezhnykh istochnikov*. Tom 3. Moskva: Russkiy Fond Sodiestviya Obrazovaniyu i Naukie. 2009, 30–35. [in Russian].
- Al-Masudi. "Zolotyie kopi i rossypi samotsvietov". *Drievniaya Rus v svietie zarubiezhnykh istochnikov*. T. 3. Moskva: Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Naukie, 2009, 110–119. [in Russian].
- Al-Mukaddasi. "Luchsheye razdieleniye dlia poznaniya klimatov". *Drevniaya Rus v svieite zarubiezhnykh istochnikov*. T. 3. Moskva: Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Naukie. 2009, 95–96. [in Russian].
- Artsykhovskiy, A. V. "Arkheologicheskiye dannyye po variazhskomu voprosu". *Kultura Drievney Rusi. Sbornik stattiye*. Moskva: Nauka. 1966, 36–41. [in Russian].
- Bayer, G. Z. "Sochinieniye o variagakh. Pierievod s niemieckogo K. Kondratovicha". *Zapiski Imperatorskoy Akademii Nauk*. T. 4. SPB: Imperatorskaya Akademiya Nauk. 1767. [in Russian].
- Bieylis, V. M. "Narody Vostochnoy Evropy v kratkom opisaniy Mutakhhara al-Makdisi (X v.)". *Vostochnyye istochniki po istorii narodov Yuho-Vostochnoy i Tsentralnoy Evropy*. Vyp. 2. Moskva: Nauka. 1969, 304–311. [in Russian].
- Berbery v Naddnipyrianshchyni: profesor Tyshchenko vidkryvaye novi storinky istorii Ukrayiny*. Elektronnyy resurs. Rezhym dostupu: <https://www.unian.ua/society/343292-berberi-v-naddnipyrianshini-profesor-tischenko-vidkrivae-novi-storinki-istoriji-ukrajini.html> [in Ukrainian]
- Bershtein-Kohan, S. V. "Put iz variag v greki". *Voprosy geografii*. Vyp 20. 1950, 239–270. [in Russian].
- Bondar, A. N. "Ukriepionnyye punkty na teritorii mezhduriechya Dniepra i nizhnioho techeniya Diesny v kontse IX–X v". *Drievnieyshyye hosudarstva Vostochnoy Evropy*. 2010. Moskva: Indrik. 2012, 300–328. [in Russian].
- Briemienskiy, Adam. "Dielaniya yepiskopov Hamburskoy tserkvy". *Adam Bremenskiy, Helmold iz Bosau, Arnold Liubekskiy. Slavianskiye khroniki*. Pierievod s latinskoho V. Trilmikha. Moskva: SPSL "Russkaya panorama", 2011, 1–54. [in Russian]
- Cvietkov, S. V. *Pohod russov na Konstantinopol v 860 godu i nachalo Rusi*. Sankt-Pietierburg: Russko-Baltiyskiy informacionnyy centr "BLIC", 2010. [in Russian].

- Dzhakson, T. N. “Rus glazami sriednieviekovykh skandinavov”. *Mir istorii*. 4/5. 2002, 51–55. [in Russian].
- Dyba, YU. “Slovenska” ta “Lekhitska” grupy slov’yan u perelikakh narodiv Povisti vremiennykh lit i problema pochatkiv Rusi”. *Hroniki Lodomeriyi*. Vyp. I. 2016, 68–83. [in Ukrainian].
- Fylypchuk, M. A. (2–12). *Slov’yanski poselennya VIII–X st. v ukrayinskomu Prykarpatti*. Lviv: Astrolyabiya. [in Ukrainian].
- Fomin, A. V. (1982). “Nachalo rasprostraneniya kuficheskikh moniet v rayone Baltiki”. *Kratkiye soobshcheniya instituta arheologii*. Vyp. 171. Moskva: Nauka, 16–20. [in Russian].
- Fomin, V. V. *Variagi i varyazhskaya Rus. K itogam diskussii po variazhskomu voprosu*. Moskva: Russkaya panorama, 2005. [in Russian].
- Galkina, E. S. *Tayny Ruskogo kaganata*. Moskva: Vieche, 2002. [in Russian].
- Garkavi A. Ya. *Skazaniya musulmanskikh pisatielei o slavyanah i russkikh (s poloviny VII veka do konca X veka po R. H.)*. SPb.: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk. 1871. [in Russian].
- Gedeonov S. A. *Varyagi i Rus. Istoricheskiye issliedovaniya*. CH. II. SPb.: Tip. Imperatorskoy Akademii Nauk, 1876. [in Russian].
- Gelmold. “Slavyanskiye khroniki. Pierievod s latinskogo L. V. Razumovskoy”, *Adam Briemienskiy, Gelmold iz Bosau, Arnold Lyubekskiy. Slavyanskiye khroniki*. Moskva: SPSL Russkaya panorama, 2011, 55–108. [in Russian].
- Herrman, J. *Zwischen Hradschin und Vineta*. Leipzig, Jena, Berlin: Urania Verlag, 1971. [in German]
- Herrman, J. “Polabskiye i ilmienskiye slavyanie v ranniesriednieviekovoy baltiyskoy torgovlie”. *Drievniaya Rus i slavyanie*. Moskva: Nauka, 1978, 191–195. [in Russian].
- Herrman, J. *Die Sklawen in Deutschland. Kultur der slawishchen Stamme westlich vor Oder und Neise, vom 6. Bis 12. Jahrhundert*. Berlin: Akademieverlag. 1985. [in German].
- Herrman, J. “Slavyanie i normanny v ranniy istorii Baltiyskogo regiona”. *Slavyanie i skandinav*. Pier. s niem. E. Mielnikovoy. Moskva: Progiess, 1986, 8–129. [in Russian].
- Herrman, J. “Obodrity, lyutichi, ruyanie”. *Slavyanie i skandinav*. Pier. s niem. E. Mielnikovoy. Moskva: Progiess. 1986, 338–359. [in Russian].
- Hudyma, Yu. V. “Z istoriyi arheologichnykh doslidzhen pivnichnykh skhyliv Voronyakiv u rayoni Oleska”. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskogo universytetu*. Vyp. 3. 2000, 278–282. [in Ukrainian].
- Hudyma, Yu. V. “Galycko-volynskie pogranichchya u materialah i publikaciyah pro selo Iosipivnu Buskogo raionu Lvivskoy oblasti”. *Visnik Lvivskogo universytetu Seriya istorichna. Specialnii vypusk. Chytaty, pysaty, govoryty. Zb. nauk. prac na poshanu prof. Romana Shusta*. 2019, 198–210. [in Ukrainian].
- Ibn Iyas. “Aromat cvetov iz dikovinok okrugov”. *Drevnyaya Rus v svietie zarubiezhykh istochnikov*. T. 3. Moskva: Russkiy Fond Sodiestviya Obrazovaniyu i Naukie, 2009, 63–64. [in Russian].
- Ibn Hordadbekh. *Kniga putiei i stran*. Pier. s arab., komment, isslied. N. Velikhanovoy. Baku: “Elm”, 1986. [in Russian].
- Ibrahim Ibn Ia’kub. “Kniga putiei i stran”. *Drievnyaya Rus v svietie zarubiezhykh istochnikov*. T. 3. Moskva: Russkiy Fond Sodiestviya Obrazovaniyu i Naukie, 2009, 77–81. [in Russian].
- Ilovayskiy, D. I. *Razyskaniya o nachalie Rusi: vmiesto vviedeniya v russkuyu istoriyu: s prisoyedinieniyem voprosa o gunnakh*. 2-e uzd. ispr. i dop. Moskva: Tip. byvsh. Millera, 1882. [in Russian].

- Kirpichnikov, A. N. "Ladoga VIII–XIII vv. Slavyano-russkiye drevnosti". *Istoriko-arheologicheskoye izucheniye Drevniy Rusi: Itog i osnovnyye problemy*. Leningrad: Izd-vo LGU. Vyp. I. 1988, 38–79. [in Russian].
- Kirpichnikov, A. N. "O nachalnom etapie mezhdunarodnoy trgovli v Vostochnoy Evropie v period rannego sriednieviekovya (po monietnym nakhodkam v staroy Ladogie)". *Mezhdunarodnyye svyazi, torgovyye puti i goroda Sriedniego Povolzhya IX–XII vv.* Kazan: Master-Lain. I. 1999, 107–115. [in Russian].
- Kirpichnikov, A. N. "Velikiy Volzhskiy put, yego istoricheskoye i mezhdunarodnoye znacheniyе". *Velikiy Volzhskiy put. Materialy kruglogo stola "Velikiy Volzhskiy put" Mezhdunarodnogo nauchnogo sieminara "Istoriko-kulturnoye naslediyе Velikogo Volzhskogo puti"*. Kazan. 28–29 avgusta 2000 g. Kazan: Master-Lai, 23. [in Russian].
- Kirpichnikov, A. N. *Velikiy Volzhskiy put. Rodina*. 2002, 59–64. [in Russian].
- Kokovtsev, P. K. *Evreysko-khazarская pieriepiska v X vekiе*. Leningrad: Tipografiya AN SSSR, 1932. [in Russian].
- Konovalova, I. G. "Puti soobshcheniya v Vostochnoy Evropie po dannym sriednievieknykh arabo-piersidskikh avtorov". *Drevniye gosudarstva Vostochnoy Evropy*. Moskva: Izd-vo Vostochnoy literatury. 1998, 126–133. [in Russian].
- Kronika Polska, "Litewska, Zmodska i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego" Warszawa: Nak. G. L. Gluksverga. T. 1. 1846. *Elektronna biblioteka*. Rezhym dostupu: [https://books.google.com/.../Kronika Polska_Litewska_Zmodzka I wszy. htm](https://books.google.com/.../Kronika_Polska_Litewska_Zmodzka_I_wszy.htm) [in Polish].
- Kropotkin, V. V. "O topografii kladov kufichieskikh moniet IX v. v Vostochnoy Evropie". *Drevnyaya Rus i slavyanie*. Moskva: Nauka. S. 111–117. [in Russian].
- Kryukov, V. G. *Pisemni dzherela arabskogo khalifatu IX–X st. pro etnoistorychni procesy na terytoriyi Ukrayiny*. Avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stup. dokt. ist. nauk. 2010. [in Ukrainian].
- Liebiediev, I. A. *Poslednyaya borba baltiyskikh slavyan protiv oniemiеchieniya*. Ch. 2. Moskva: Universitetskaya tip. (Katkov i K). 1876. [in Russian].
- Liebiediev, G. S. *Epokha vikingov v Sievniyoy YEvrope i na Rusi*. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo u-ta. 1985. [in Russian].
- Mielnikova, Ye. A., Glazirina, G. V., Dzhakson, T. N. "Drevnieskandinavskiyе pismiennyye istochniki po istorii yevropeyskogo riegiona SSSR". *Voprosy istorii*. № 10, 1985, 37–53. [in Russian].
- Mielnikova, Ye. A. *Skandinavskiyе runichieskiye nadpisi. Novyye nakhodki i interpretacii*. Moskva: Vostochnaya literatura. 2001. [in Russian].
- Myhaylyna, L. P. "Naselennya Verkhniogo Popruttya VIII–X st". Chernivci: Ruta. 1997. [in Ukrainian].
- Myhaylyna, L. P. *Slov'yani VIII–X st. mizh Dniptom i Karpatamy*. Kiyiv: Instytut arheologiyi NAN, 2007. [in Ukrainian].
- Nazarenko, A. V. *Niemieckiye latinoyazychnyye istochniki IX–XI viekov*. Moskva: Nauka. 1993. [in Russian].
- Novosieltsev, A. P. (2000). "Hudud al-alam" kak istochnik o stranah i gorodakh Vostochnoy Evropy. *Drevniye gosudarstva Vostochnoy Evropy*. Moskva: Izd-vo Vostochnoy literatury, 1998, 380–399. [in Russian].
- Paul, A. *Baltiyskiye slavyanie. Ot Rerika do Starigarda*. Moskva: Knizhnyy mir Elektronna biblioteka, 2016. Rezhym dostupa: bveread.ec/read_book.php?id=54222&p=1. [in Russian].
- Penyak, S. I. *Rannioslov'yanskіe i davnioruskіe naselennya Zakarpattya VI–XIII st.* Kyiv: Naukova dumka. 1980. [in Ukrainian].

- Potin, V. M. *Drievnyaya Rus i yevropeyskiye gosudarstva v X–XIII vv. Istoriko-numizmaticheskiiy ochierk*. Leningrad: Sovietskiiy hudozhnik. 1968. [in Russian].
- Potin, V. M. “Russko-skandinavskiy svyazi po numizmaticheskim dannym (IX–XII vv.)”. *Istorichieskiye svyazi Skandinavii i Rossii. IX–XX vv.* Leningrad: Nauka. 1970, 64–80. [in Russian].
- Prykhodnyuk, O. M. “Arheologichni pam’yatki Serednioho Podniprov’ya. VI–IX st”. Kyiv: Naukova dumka. 1980. [in Ukrainian].
- Rybakov, B. A. “Novaya koncepciya priedistorii Kiyevskoy Rusi”. *Istoriya SSSR*. № 1. 1981, 55–75. [in Russian].
- Rybakov, B. A. “Kiyevskaya Rus i russkiye knyazhestva XII–XIII vv”. Moskva: Nauka. 1982. [in Russian].
- Siedov, V. V. *Drievnieruskaya narodnost: Istoriko-arkheologichieskiye issledovaniya*. Moskva: Yazyki russkoy kultury. 1999. [in Russian].
- Siedov, V.V. “O rusah i russkom kaganate IX v. (V svyazi so statyey K. Cukiermana “Dva etapa formirovaniya Drievnierusskogo gosudarstva”)”. *Slavyanovedeniye*. № 2. 2003, 3–15. [in Russian].
- Shchodra, Olga. “Mizh normanizmom i antynormanizmom: dyskusiya pro pohodzhennya Rusi u svitli pysemnykh dzherel”. *Naukovi zoshyty istorychnogo fakultetu Lvivskogo universytetu*. № 19–20. 2019, 115–139. [in Ukrainian].
- Shchodra, Olga. “Mizh normanizmom i antynormanizmom: diskusiya pro pohodzhennya Rusi v svitli arkheologichnyh dzherel”. *Visnyk Lvivskogo universytetu. Seriya istorychna. Specialnyy vypusk. Zbirnyk naukovykh prac na poshanu Romana Shusta*. 2019, 709–728. [in Ukrainian].
- Shchodra Olga. “Epokha slovyan na Baltytsi: ekonomichne pidnesennia slovyanskogo Pomorya u ranniomu seredniovichchi”. *Problemy slovyanoznavstva*. 68. 2019, 9–28. [in Ukrainian].
- Shchodra, Olga. *Slovyany i Rus v ranniomu seredniovichchi. Peredumovy i pochatky formuvannya imperii rusiv*. Lviv: SP Soroka T. B. 2021. [in Ukrainian].
- Soier, Piter. *Epokha vikingov*. Pier. s angl. A. P. Sanina. SPb.: Evraziya. 2006. [in Russian].
- Tymoshuk B. A. *Slov’yany Pivnichnoyi Bukovyny V–IX st*. Kyiv: Naukova dumka. 1976. [in Ukrainian].
- Tolochko, P. P. “Rus iznachalnaya”. *Arkheologiya*. №1. 2003, 100–103. [in Russian].
- Tomsen, V. *Nachalo russkogo gosudarstva*. Moskva: Universitetskaya tipografiya. 1891. [in Russian].
- Vasilevskiy, V. G. *Trudy*. T. 1. SPb: Izd. Imp. Akad. Nauk, 1908. [in Russian].
- Voytovych, L. V. “Galycka zemlya i Vizantiya u XI–XIV st”. *Drogobickyy krayeznavchyy zbirnyk*. XIV–XV. 2011, 37–60. [in Ukrainian].
- Voytovych, L. V. “Povertayuchys do khorvativ Kostyantyna Bagryanorodnoho”. *Narteks. Byzantina Ukrainensis*. T. 2. Harkov: Maydan. 2013, 71–101. [in Ukrainian].
- Yanin, V. A. *Dieniezhno-viesovyye sistemy ruskogo sriednieviekovya. Domongolskiy period*. Moskva: Izd-vo Moskovskogo u-ta, 1956. [in Russian].
- Zapiski o Moskovii Barona Gerbershteyna*. Pier. s niem. I. Anonimova. S.-Peterburg: Tipografiya Bezobrazova i komp. 1866. [in Russian].
- Zabielin, I. E. *Istoriya russkoy zhyzni s drievniyshykh vriemien*. Ch. 1–2. Izd. 2-e ispr. i dop. Moskva: Sinodalnaya tipografiya. 1908. [in Russian].